

LBRIS

We know
books

Mircea Stănescu

Gavril Birtaş:

*Destinul unui
militant comunist*

E I K O N

București, 2025

<i>Abrevieri</i>	9
<i>Mulțumiri</i>	13
<i>Introducere: La ce bun o biografie a lui Gavril Birtaş?</i>	15
1. Originile.....	29
2. Partidul.....	43
3. Prima detenție.....	87
4. Revoluționar de profesie.....	103
5. Țara Sovietelor.....	127
6. Școala Leninistă.....	143
7. Imaginea lipsă.....	151
8. A doua arestare.....	175
9. În Secretariatul Partidului.....	183
10. A treia arestare.....	193
11. A patra arestare.....	205
12. În Ardeal.....	221
13. Din nou în Secretariat.....	273
14. A cincea arestare.....	301
15. La închisoarea Văcărești.....	319
16. Zorii noii lumi.....	377
17. În Securitate.....	407
18. Epurarea.....	433

19. Pe linie moartă	503
20. Reabilitarea.....	515
21. Apropiatii.....	519
22. Sfârșitul.....	571
23. Mistere?	583
<i>Concluzii</i>	601
<i>Cronologie</i>	607
<i>Bibliografie</i>	611
<i>Indice de nume</i>	625

Introducere:

La ce bun o biografie a lui Gavril Birtaş?

Nu există loc mai potrivit decât introducerea unei cărți pentru ca istoricul să explice natura demersului și să reitereze profesiunea sa de credință. Este singurul moment în care îi este permis să fie și confesiv.

Ideea de a scrie biografia lui Birtaş mi-a venit în 2016 într-un mod cât se poate de naiv și nu pot să rememorez fără să zâmbesc. Doream să scriu o biografie, să mă exersez în acest teritoriu și l-am ales pentru că... îi știam, credeam eu, biografia. Au urmat alte naivități: mi-am zis că în șase luni o voi încheia! Trecuseră însă doi ani de muncă și nu mai terminam, ba chiar băteam pasul pe loc. Primul motiv: arhivele, starea lor, dificultatea de a parcurge un vast corpus de documente, răspândirea subiectului în toate fondurile posibile și imposibile, perioada lungă de timp ce era de acoperit. Al doilea motiv: nu găsisem cadența necesară, căci ce scrisesem până atunci era un fel de raport, o fișă de lucru despre el și istoria partidului, or eu aveam de construit un întreg angrenaj.

Apoi brusc m-am luminat. Mi-a venit ideea să îmbin biografia lui Birtaş, în desfășurare, cu biografiile militanților pe care i-a cunoscut, cu ale membrilor familiei, apropiaților. Am alergat, am dat din mâini, m-am dat peste cap să-i găsesc familia și am reușit cu ajutorul prietenilor, care acum umplu rubrica de mulțumiri.

Începutul a fost greu, pe muchie de cuțit. Dl. Teodor Dragnev m-a chestionat direct și fără menajamente dacă nu cumva fac parte din acea specie de istorici pentru care istoria se află într-o relație ancilară cu memoria, o singură memorie, cea a victimelor comunismului, fie că este vorba de o atitudine reală sau, mai ales, interesată. Mi-a citat subtitlul articolului despre Birtaş al unui istoric foarte cunoscut pe care îl reproduc aici fără nici o pudibonderie: *Pișa-ne-am pe mormântul lor!* Am lămurit atunci și lămuresc și acum

că pentru mine istoria este o știință autonomă, memoria – sau mai bine zis memoriile – fie că este vorba de cea a victimelor comunismului, a foștilor ilegaliști și/sau a membrilor aparatului comunist – sunt doar materia primă, deși obligatorie, a discursului istoric, iar rolul istoricului este să caute să fie cât mai neutru posibil și, în tot cazul, politicos, pe scurt: decent.

De aici se vede cât de mult rău fac cercetării istorice atitudinile teribiliste precum cea indicată. Ulterior, după ce am depășit acest moment de îngheț, relațiile cu dl. Dragnev au fost dintre cele mai bune, căci am construit o legătură de inimă în încercarea comună de a expune, prelucra și analiza această istorie a noastră. Prin intermediul d-sale am luat legătura cu dl. Vladimir Brunstein, care a avut bunăvoința de a-mi da accesul la experiența părinților săi, și cu dl. Gabriel Birtaș, care cu emoție filială, dar cu precizie inginerească, mi-a descris universul domestic al lui Gavril și al Evei Birtaș. Atunci imaginea subiectului cărții a căpătat carne, consistență.

Este o istorie încheiată, iar la peste 30 de ani de la căderea comunismului ar fi momentul potrivit să lăsăm la o parte orice alte considerente în favoarea înțelegerii, explicației ce animă de la un capăt la altul acest demers. Nu este vorba deci despre o carte scrisă din perspectiva a ceea ce se numește îndeobște, cu o formulă mai degrabă înșelătoare, „memoria comunismului“. Nu demasc, nu țin rechizitorii, nu dau sentințe; la fel cum, invers, nu relativizez, edulcorez sau dau certificate de bună purtare. Nu acesta este rolul istoriei, ci de a relata și analiza faptele cu cea mai mare acuratețe omenește posibilă.

După acest declin, am ținut-o tot așa, îmbinând biografia lui Birtaș cu cele ale altor militanți și ale apropiaților, țesându-le împreună cu contextul. Dacă am reușit sau nu, n-aș putea spune (fiecare să judece), dar dincolo de declarațiile de intenție, eu sunt mulțumit de rezultat, ceea ce, mărturisesc, mi se întâmplă destul de rar.

Pe parcurs, am făcut din această carte un soi de pașaport al meu pentru ieșirea din subiectul reeducării, în care mi-am petrecut prea mulți ani. Pentru istoric este un motiv psihologic important. Sunt prea adesea identificat (doar) ca istoric al reeducării (și nu fără îndreptățire), or eu aș dori să arăt că merit atenție și în privința altor subiecte, că mai știu și alte lucruri. Desigur, reeducarea este aici în fundal, sunt oameni implicați în aceasta pe care îi povestesc, și nu doar pe Birtaș, dar eu mut caleidoscopul. În fine, subiectul reeducării ecranează un personaj și o lume cu mult mai complexe decât par la prima vedere, astfel că l-am lăsat metodic deoparte.

Văd istoria ca pe o știință empirică ce lucrează doar cu surse, pe care autorul le descoperă, creează, multiplică (memorii inedite, discuții, interviuri), selectează și pune în pagină, cu ajutorul cărora construiește o poveste în care caută să surprindă realitatea din cât mai multe unghiuri, atât cât îi permit ele. Spre deosebire de literatură, această poveste este inevitabil tehnică, uneori obositor și enervant de tehnică (este și cazul meu), adică povestea și subsolul ei sunt împănate cu trimiteri și discuții care, desigur, au neajunsul de a pune cititorul la treabă, dar altă soluție nu există dacă dorești să construiești ceva veritabil.

Povestea trebuie să fie nu doar curată, ci și, pe cât posibil, transparentă: o prietenă istoric compara această construcție cu o casă pe care o scoți la vânzare. Reiau această comparație pentru a spune că dacă vrei să fii un constructor bun și un vânzător cinstit nu-i dai o spoială, o tencuială, o vopsești pe deasupra și scapi repede de ea, ci îi arăți celui din față țevile, subsolul, instalația de încălzire și structura de rezistență. Dorim să ieșim din clișee, să depășim bunul simț, să descoperim fapte noi, nu să ne învățăm în cercul propriilor prejudecăți. Analiza, concluziile trebuie să iasă direct din aceste surse, nu să plutească deasupra lor. Desigur, la sfârșit poate nu vom convinge pe nimeni, dar acest lucru este secundar.

Prin urmare, am selectat și pus în pagină ceea ce am socotit de cuviință. Cititorul mă poate urma docil, se poate abate de la drum, poate lectura pe sărite (cu însumi fac deseori asta) sau intra în carte prin Indicele de nume și gata!

Textele mele nu trebuie să placă (cu asta se ocupă literatura), nici să convingă (aceasta este retorică pentru mase), ci să se susțină documentar. Detest orice formă de populism.

Nu sunt un istoric cu morgă, folosesc uneori ironia – una dintre puținele atitudini permise în știință – dar niciodată față de subiectul cărții. Știu că stilul meu este încălțit (sunt Oltean, mă scarpin cu mâna dreaptă la tâmpla stângă!), aglutinez multă informație pe centimetru pătrat – caut să fiu cât mai economic, să nu bat câmpii, nici să o diluez ca pe apa de ploaie. Fraza mea este lungă, *à la Odobescu*, greu de urmărit, spre deosebire de cea scurtă, de după 1945, de tip Iorgu Iordan – Gabriel Liiceanu spunea în perioada studenției mele că româna nu suportă frazele lungi!

Nu scriu niciodată cu gândul la cititor, în sensul că acesta ar fi așa, ar face așa, ar dregre așa și trebuie să-i dau așa ca să facă nu știu ce. A scrie liber

înseamnă a nu te face sclavul unui cititor despre care nu știi mare lucru sau chiar nimic. Sincer, nu știi azi ce cititori ar mai putea avea această carte. Desigur, vor fi oameni care o vor vedea, o vor răsfoi, parcurge în diagonală sau chiar citi cu creionul în mână pentru ceea ce propun eu sau pentru interesul lor propriu. Dar eu nu sunt în serviciul lor, ci al disciplinei. Scriu deci cum îmi spune instinctul de istoric, cu experiența mea (diferită inevitabil de a altora din alte generații), nu fac prea multe concesii cititorului „ideal“ și în nici un caz nu fac operă de aprentisaj în chestiuni elementare. Pur și simplu acestea mă obolesc, nu am nici un talent pedagogic și îmi pierd tactul. Pot reveni, încerca oral ulterior să simplific, rezum, construiesc niște (noi) clișee ușor comunicabile. Atât! Știu din experiență că mereu ajung să-mi povestesc cartea, dar amân pe cât posibil acest deznodământ.

Scriu în așa fel încât să nu mai revin asupra surselor sau să revin cât mai puțin, iar când o fac, să o pot face repede. Nu construiesc mii de fișiere cu care nu voi ști ce să fac ulterior, pun tot ce mi se pare util imediat în pagină, revin întotdeauna nu ca să scot ceva, ci să adaug. Nu fac economie de hârtie editurilor, încerc doar să fiu cât mai economic în exprimare. Imaginați-vă doar că ar trebui să revăd nu zeci, nu sute, nici mii, ci zeci de mii de dosare! Nu am atâtea vieți. Un studiu trebuie să fie construit în deschidere către ceea ce s-ar putea spune în viitor, iar la mine deschiderea este construită astfel. Las deschisă această posibilitatea de a reveni, atât pentru mine cât și pentru alții sau, măcar, de a mă putea urmări.

Citatele, ca atare ori în rezumat, nu au rolul să justifice o teză ori alta, ci chiar să pulverizeze orice teză: istoria este o știință a-teoretică, a individualului, a faptului concret, distinct. Noi nu suntem nici teoreticieni, nici cercetători *sui generis*, cum susține moda istorică a zilei.

Biografiile sunt ceva subtil, complicat, evanescent. Cine poate spune cu mâna pe inimă că el a descifrat sută-la-sută un personaj sau altul? Traseul argumentativ este deci mai important decât concluziile mele. Las cititorul să și le tragă pe ale lui, îi ofer materia primă, nu-l bat pe creștet, nu-l dădălesc, nu-i arăt ce nu știe. Cu toții dorim să înțelegem doar.

Dar mai presus de toate, nu doresc să omor implicitul. În istorie lucrurile pot fi spuse denotativ, sec, ca și cum ai scrie un raport. Nu detest nici o abordare, dar nu o împărtășesc pe aceasta. Uneori explic direct, simplu sau încâlcit, alteori sugerez mai degrabă, spun lucrurile pieziș: în fond, suntem intelectuali, nu contabili, nici magazioneri.

Înainte de a începe, reiau cuvintele maestrului gânditor Nicollò Machiavelli din epistola dedicatorie a *Istoriilor florentine*: „M-am străduit așadar, în această scriere a mea, Prea Sfinte și Prea Fericite Părinte, să mulțumesc pe fiecare, fără a întuneca adevărul. S-ar putea să nu fi mulțumit pe nimeni; și chiar dacă ar fi așa, nu m-aș minuna, deoarece gândesc că este cu neputință să zugrăvești lucrurile din vremea ta fără a vorbi rău despre mulți oameni. Cu toate acestea, intru voios în arenă...”¹.

*

Destinul lui Gavril Birtaş ilustrează un traseu care începe tipic de jos, de la activitatea sindicală și de propagandă ilegale, la începutul anilor 1920, și continuă până la vârful PCdR. Membru de partid din 1922, face parte din conducerea tineretului comunist și, din 1929, este revoluționar de profesie (salariat al mișcării ilegale). Călătorește la Berlin și Moscova, unde îl cunoaște pe Gheorghi Dimitrov, lider al Cominternului, care îl simpatizează, devine membru al CC al PCdR și al Secretariatului, organismul său operativ, în două perioade distincte, 1933–1935 și 1940–1941, fiind practic, în ultima perioadă, numărul 3 în grupul din țară (după Ștefan Foriș și Iosif Chișinevschi).

Birtaş este format în siajul militanților de primă generație, cea a Revoluției bolșevice din 1917, de către Kovács Miklós (Nicolae), Fónagy Ioan, Ioan Heigl și Alexandru Crișan, la rândul lor persoane cu biografii ulterioare contorsionate, cel mai elocvent fiind cazul lui Crișan, practic mentorul său, a cărui dezabuzare l-a proiectat la polul opus, în anticomunism.

Începând din 1924 este arestat de cinci ori și trece astfel prin botezul necesar oricărui militant, ancheta Siguranței și detenția, stagiile în urma cărora poziția în mișcarea riguros ierarhizată putea fi consolidată sau, după caz, șubrezită. Trece cu bine prin primele patru arestări și detenții, fapt care îi aduce ascensiunea, și se poticnește la ultima arestare, din aprilie 1941, la „căderea” (arestarea) Secretariatului PCdR din care făcea parte: în anchetă își recunoaște o parte din activitate și, mai grav, îl recunoaște pe Iosif Chișinevschi, membru al aceluiași organism. Rămâne în detenție până la schimbarea de regim politic din 1944, timp în care oscilează între supunerea față de condu-

¹ Nicollò Machiavelli, *Istoriile florentine*, București, Editura Științifică, 1968, studiu introductiv, traducere, note și indice de nume de Nina Façon, pp. 70-71.

cerea oficială a mișcării (Ștefan Foriș) și cooperarea cu cea neoficială din închisori (Gheorghe Gheorghiu-Dej), fără să se alătore însă contestatarilor și detractorilor liderului partidului, și așteaptă tranșarea luptei pentru putere.

Această indecizie îi va afecta parcursul, căci după război facțiunea câștigătoare a primei lupte pentru putere din partid – cea condusă de Gheorghe Gheorghiu-Dej – îl va ține în izolare. Din aceasta este scos de Teohari Georgescu, un exponent al recent integratei, în conducerea partidului, facțiuni conduse de Ana Pauker, devenită curând dominantă. Este însărcinat mai întâi cu acțiunile mișcării comuniste pe linie de autorități de stat și sindicate în Ardealul de Nord ocupat de sovietici, apoi, din 1946 conduce Poliția și Siguranța de acolo, până în 1948, când este numit șef de direcție centrală în Securitate.

La epurarea grupării Pauker din partid, în 1952, ca asociat al acesteia, Birtaş este transferat la conducerea unei direcții neoperative din Ministerul de Interne, până în anul următor, când este trecut pe linie moartă, fiind epurat din „organe” și trimis în funcții neimportante pe linie de stat. În această decizie, rolul declanșator l-a jucat aversiunea lui Chișinevschi, până în 1957 numărul 2 în partid, după Gheorghiu-Dej.

Destinul lui Birtaş ilustrează un parcurs ce merge de la credință ideologică până la dezabuzare, care nu a fost însă completă, motiv pentru care, într-o altă epocă, începând cu 1965, va fi reabilitat. Dezabuzarea sa a luat forma unei nemulțumiri în general pasive, spre deosebire de conduita foștilor ilegaliști care și-au găsit un sprijin în autoritățile sovietice, unii dintre aceștia cochetând cu spionajul, temă pe care o vom investiga separat.

Alături de biografiile altor militanți, pe care le vom explora de asemenea, cazul său ne permite să înțelegem care au fost valorile, aspirațiile, motivațiile și destinele ilegaliștilor, cei care au modelat istoria României contemporane de după cel de-Al Doilea Război Mondial.

Ce se știa până acum despre acest destin, ce am corectat, ce am adus în plus?

Prenumele lui Birtaş este Gavril, iar nu Gavrilă, așa cum apare în unele studii, inclusiv ale noastre, ca și al Cristinei Diac, autoarea lucrării *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat*². În ciuda titlului, această lucrare nu este o biografie a liderului partidului, ci o prețioasă

² Cristina Diac, *Zorii comunismului în România. Ștefan Foriș, un destin neterminat*, Târgoviște, Editura Cetatea de Scaun, 2014.

istorie a PCdR din perioada celui de-Al Doilea Război Mondial (1939–1944), unde apar alternativ ambele variante.

Prima schiță biografică la temă aparține lui Marius Oprea, autorul lucrării *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente (1949–1989)*. Acolo este indicat că Birtaş ar fi fost căsătorit cu o anume Donca („Biji”), „devenită în împrejurări necunoscute agentă NKVD”, trimisă în 1941 la un instructaj la Moscova³. În realitate, el s-a căsătorit în 1935 cu Eva Rothschild, o militantă din Cluj. Anterior, începând din 1927, a mai avut o relație cu Peril Mendelevici, militantă din București, din care în 1932 s-a născut o fată pe nume Dumitra–Donca. În același an, tovarășa sa de viață și fiica l-au vizitat la Moscova, unde studia la Școala Leninistă de pe lângă Comintern, apoi destinele lor s-au despărțit: Gavril s-a întors în țară, plonjând din nou în ilegalitate, iar cele două au rămas în Uniunea Sovietică. Peril a dispărut în malaxorul Marii Terori staliniste, iar Dumitra–Donca a fost recuperată de părintele său abia după război.

Arestat în aprilie 1941, la „căderea” Secretariatului PCdR, conform autorului, la propunerea grupării Gheorghiu–Dej și fără știrea liderului mișcării (Ștefan Foriș), Birtaş ar fi fost numit de alți lideri, între care Grigore Răceanu și Ilona Pápp/Răceanu, responsabil cu „coordonarea legăturii Secției Militare a CC cu Moscova”, acțiune în urma căreia, ca represalii, Foriș l-ar fi exclus din partid. În realitate, Birtaş nu a ocupat niciodată o asemenea poziție, fapt de altfel imposibil din închisoarea Văcărești, unde era deținut în urma unei condamnări de 25 de ani de detenție pentru activitate comunistă. Mai ales că, de la sfârșitul lunii februarie același an, „canalul” de comunicare cu Moscova de peste Nistru, preluat și folosit de Centrala comunismului mondial pentru spionaj, fusese întrerupt, iar mișcarea comunistă din România a rămas de capul său pe întreaga perioadă a războiului, situație care a inaugurat etapa răfuieiilor în partid. Se înțelege astfel că Birtaş nu avea cum folosi acest canal nici „pentru a-i transmite scrisori la Moscova soției”. Totodată, din partid nu a fost exclus din acest motiv, ci din pricină că în anchetă avusese într-adevăr o conduită proastă (diferită de ceea ce se aștepta de la un militant-model în astfel de situații), recunoscându-și o parte din activitate

³ Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente (1949–1989)*, Iași, Editura Polirom, 2002, studiu introductiv de Dennis Deletant, pp. 542–543.